

MARIN ZANINOVIĆ

10 000 Zagreb
Aleja pomoraca 5

UDK: 262.12 (497.5 Hvar) (091)
94 (497.5 Hvar)

ULJUDBENI TEMELJI HVARSKE BISKUPIJE

Auktorovo izlaganje na znanstvenom skupu održanom u Hvaru travnja 1997., prigodom proslave 850. obljetnice nastanka hvarsko-bračko-viške biskupije, u kojem opisuje uljudbene temelje iste biskupije - razdoblje od pretpovijesti do hrvatske doseobe na njenom prostoru.

Preuzvišeni monsinjori, oče nadbiskupe splitsko-makarski Ante, oče biskupe hvarsko-viško-brački Slobodane, gospodine župane Peronja, gospodo ministri kulture i prosvjete, dragi gosti i uzvanici, kolegice i kolege, drage moje Hvarke i Hvarani, sve vas pozdravljam i čast mi je i zadovoljstvo izlagati pred ovako uglednim i izuzetnim skupom. Kada me pred dvije godine, pripremajući ovaj znanstveni skup za 850. obljetnicu naše časne i voljene Biskupije, poštovani vikar monsinjor don Joško Šantić izvijestio o tome i sugerirao mi predavanje o drevnim uljudbenim i civilizacijskim temeljima Hvarske biskupije, to sam sa zadovoljstvom prihvatio želeći mu pomoći u ovome časnome i složenome poslu. Danas, kada smo svi Bogu hvala ovdje u ovolikome broju, nastojat ću vas ne previše zamoriti, već prikazati sažeto oris davnih zbivanja i čimbenika, koji su učinili da smo zajedno ovdje i da slavimo ovu časnu i veliku obljetnicu.

U našoj trootočkoj biskupiji mi smo u potpunosti obilježeni morem, koje okružuje kako ove velike tako i sve one male otočiće i hridi, koji nam pripadaju i na kojima sto-

ljećima živimo u ovome središnjem dijelu istočne, hrvatske jadranske obale. Ovuda su od pamtivijeka prolazili pomorski plovidbeni putovi, kako oni vanjski sredinom Jadrana uz Vis, oni srednji duž otoka i grada Hvara, te unutrašnji uz samu obalu, kako ih je odredio već prije tri stoljeća otac hrvatske povijesnice Ivan Lučić Trogiranin u svome klasičnome djelu: "O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske", Amsterdam 1666. Osim toga pored naših otoka je prolazio i prastari prekomorski jadranski pravac, koji je od Monte Gargana, preko Tremita, Palagruže, Visa, Lastova, Korčule i Hvara spajao najkraćim smjerom dvije jadranske obale, posebno kliški prolaz i ušće Neretve. Ova otvorenost svijetu učinila je da je svijet od pamtivijeka dolazio k nama, kao što smo i mi lađama odlazili u taj svijet. Stoga nas ne čudi da je najstariji prikaz lađe na europskom kopnu nađen na jednom ulomku keramičke posude iz mlađeg kamenog doba oko 3 000. pr. Kr., u Grapčevoj špilji, na južnoj strani otoka Hvara sjeveroistočno od Gromina Dolca¹. Naši otoci su imali uvjete za ljudski život, plodna polja i more kao vrela ishrane, vodu i mogućnost trgovačkih i inih veza sa svijetom. Kada je prvi čovjek stigao na ove obale, teško je odgovoriti. Nalazi u spilji Kopačini na otoku Braču najstariji su tragovi čovjeka u ovome području i mogu se datirati u vrijeme od oko 12 000 godina pr. Kr. To je vrijeme prijelaza iz tzv. starijeg kamenog doba ili paleolitika u mezolitik i zatim mlađe kameno doba ili neolitik, kada čovjek iz lovačkoga i sakupljačkoga načina življenja postaje sjedilac i ovladava poljoprivredom te pripitomljava domaće životinje, počevši sa psom, stoku krupnoga i sitnoga zuba. Na otoku Hvaru najstariji su ljudski ostaci pronađeni u Markovoj spilji u Pelegrinu, na krajnjem zapadu otoka, gdje je u najdubljim slojevima pronađena tzv. impresso keramika, kojoj su stijenke posuda ukrašene utiskivanjem prsta ili štapića, te školjke srčanke (cardium) koja ostavlja valoviti trag. Ta se grnčarija nalazi u širome prostoru Sredozemlja od sjeverne Afrike, Španjolske, Francuske i Italije, na našim sjevernim otocima Cresu i Lošinju, u Ravnim Kotarima u zaleđu Zadra (Smilčić), do Hvara i Stona, Vele spilje na Korčuli kod Vele Luke, u Grčkoj i Palestini. Ovisno o pojedinim područjima datira se između 8 000 - 5 000 godina pr. Kr. Prema tome i najraniji je Hvaranin i Bračanin bio dio sredozemnoga svijeta ovih pradavnih tisućljeća, što potvrđuju nalazi zajedničke materijalne kulture toga vremena.

Obje su hvarske spilje poznate i po svojim značajnim nalazima obojene ili oslikane keramike. To su posude tankih stijenki od kvalitetne i pročišćene gline, fino pečene i polirane. Na njima su naslikani raznovrsni ukrasi od bijelih i crvenih traka i spirala, te točkastih ukrasa između crvenih rubnih ukrasa uz grlo posude. Posebno se izdvajaju posude finih poliranih smeđih stijenki s bijelim i crvenim spiralama, kao i onih sa žutom bojom. Među ovim ukrasima bilo je motiva koji do ovih otkrića nisu bili poznati na drugim nalazištima. Stoga je istraživač Grga Novak ovu vrstu posuda iz Grapčeve spilje označio imenom Hvarske kulture obojene keramike ili Hvarskom kulturom. Na taj je način ime našega otoka sa svojom jedinstvenom neolitičkom kulturom ušlo u sve priručnike i leksikone europske i svjetske arheološke znanosti, a Novakovo je otkriće iz 1936. godine pomaklo ljudsku povijest naših otoka u prošlost stariju za više tisućljeća od naših dotadašnjih spoznaja. Nalazi keramike iz hvarskih spilja potvrdili su povezanost naših otoka s udaljenim krajevima Grčke i Tesalije, južne Italije i Sicilije. Drugi nalazi nam govore o ishrani i načinu življenja ovih ljudi, koji su uzgajali koze i ovce i nešto manje krupnu stoku, a lovili su i divljač, zečeve, veprove, jelene, kune, vjeverice. Obilno su koristili i plodove mora, školjke i ribe čije ostatke nalazimo u velikim količinama u svim pećinskim slojevima, kojih dubina ide u Grapčevoj spilji do 5 m, a u Markovoj do 14 m s time da se još nije stiglo do njena dna. Postoje i drugi neolitički nalazi u spiljama na otvorenome. Smatramo da je čovjek u ovim spiljama boravio povremeno i za nevremena, a neke su imale i kulturna obilježja. Vjerovao je u zagrobni život, jer pokojnicima iskazuje štovanje posebnim ukopima, njeguje kult lubanje a mrtvace boji crvenom bojom. Posude čiji su rubovi bili obojeni crvenim cinabaritom morale su služiti obredima, jer ta boja ima otrovne sastojke. Bili su otvoreni svijetu oko sebe s kojim su bili i prometno povezani morem i lađama, a duhovna strujanja i vjerovanja su im srodna onima što ih susrećemo i na drugim brojnim nalazištima širom Sredozemlja i njegovih obala, kao i na kopnu, posebno u današnjoj Maloj Aziji i Grčkoj. Rasa ovih stanovnika, koliko je moguće ustvrditi na današnjem stupnju znanosti, bila je europoidna bijela rasa mediteranskih svojstava.

Druga polovina četvrtog tisućljeća prije Krista u Europi je obilježena pomicanjem ljudskih skupina s podu-

ralskih i južnoruskih stepa. Bili su to pretežno Indoeuropljani ili Arijci, koje je povezivao zajednički jezik sa deklinacijom i konjugacijom i kultura, te dualističko religijsko poimanje o borbi načela dobra i zla, predstavljenih odgovarajućim božanstvima. To su današnji slavenski, germanski i romanski narodi. U starome svijetu bili su to Kelti, Iliri, Sarmati, Hetiti i Tohari, koji su svi nestali sa povijesne scene pretopivši se u druge narode. Po svome jeziku su Indoeuropljani i Hindusi, koji su pošli na istok i osvojili svoj veliki poluotok. Na naše su obale i otoke stigli Iliri. Bilo je to vrijeme od oko 2 200. do 1 800. pr. Kr., kada su ovi stepski konjanici pokorili ranije stanovništvo ili ga asimilirali. To se vidi po spaljenim neolitičkim nalazištima i novoj keramici, te kovinama bakru i bronci što su ih ovi osvajači donijeli. Bio je to veliki društveni i kulturni prevrat, koji je izmijenio sliku naše-ga kontinenta, te naše obale i otoka. Novodošli otočani nastanjuju se poput svojih sunarodnjaka na kopnu, na povišenim utvrđenim mjestima koje najčešće nazivamo imenom gradina ili gračišće. Hvarska gradina nalazila se na brijegu na kojem se danas nalazi hvarska tvrđava Fortica. Još se jedna nalazila na brdu Vela Glava oko 500 m istočno od prve. Ove utvrđene naseobine imale su nadzornu svrhu nad morskom pučinom s koje je mogla doći opasnost. Na otoku Hvaru ima petnaestak ovakvih položaja, u pravilu u međusobnoj blizini i iznad danas postojećih naselja od Hvara do Sućurja. Na Braču ih je bilo desetak, a na Visu četiri². Gradine u pravilu prati i određeni broj grobnih gomila, koje treba razlikovati od gomila koje su nastale stoljetnim krčenjem šume za vinograde i maslinjake. Prehistorijske su gomile izdvojene kamene humke ili tumuli, koji su u svome izvornome obliku sačuvani u onim predjelima, koji nisu bili obrađeni već su ostali u izvornom obliku zemljišta pokrivenog makijom bez tzv. ograda i zidova. Vrlo su uočljive u krajoliku ukoliko ih nije pokrila borova šuma ili visoko grmlje makije. U blizini Hvara najistaknutija je skupina od dvadesetak ovakvih gomila u uvali Vira, koja je po svemu sudeći bila sjeverna luka hvarske gradine. Poznate su i velike kamene gomile tzv. Kadunje gomile na otoku Šćedru, iznad luke Mostir. Međutim i jedne i druge je više-manje pokrila borova šuma izrasla u posljednjih pola stoljeća.

U ovim su gomilama, u kamenim sanducima od ploča, Iliri pokopavali svoje pokojnike i to u pravilu u

zgrčenome položaju, kao u majčinoj utrobi, licem okrenutim prema istoku sunca. Ovaj način ukopa bio je svojstven širokom području Europe od Alpa do Jadrana i od Bavarske do Rusije te spada u doba kovina, tj. u srednje brončano doba i početak željeznog doba. Ovakav ukop u grobnoj humci izvršio je Ahil za svoga prijatelja Patrokla, što je opisao Homer u "Ilijadi" (XXIII., 245-258). Neke od ovih gomila koristili su Iliri za ukope i u puno antičko doba. Prilozi u grobovima, posude, brončane kopče, prstenje, oruđe i oružje svjedoče nam o kulturnoj razini ondašnjega stanovništva i njihovim vezama, u prvome redu s ilirskim kopnom, ali i s prekomorskim Apeninskim poluotokom. Pomorske su veze bile vrlo razvijene, jer su sve ove gradine tako smještene da nam je odmah jasno kako im je prvotna svrha bila zaštita zajednice i nadzor pomorskih putova. Odatle i njihova vizualna prekomorska međusobna komunikacija. Sa hvarske Vele Glave se na pr. može nadzirati takoreći čitav srednji Jadran od Lastova do Kornata, od Visa do Splita, a u bistrim zimskim danima može se na obzoru uočiti i obala Italije kao tanka izdužena linija.

Kraj brončanoga doba početkom prvoga tisućljeća pr. Kr. mogli bismo označiti kao vrijeme, kada se javljaju prve organizirane ilirske zajednice kao povijesni čimbenici. To su bili, u prvome redu, Liburni, koji su sudeći prema podacima u pisanim vrelima i arheološkim nalazima već u 10. st. pr. Kr. igrali važnu ulogu na našoj obali i šire. Negdje tijekom 8. stoljeća pr. Kr. naselili su se na suprotnoj italskoj obali u pokrajini Picenum, a kako nam je zabilježio grčki zemljopisac i povjesničar Strabon (VI, 2, 4), suvremenik Cezara i Augusta, bili su i gospodari otoka Korkire - Krfa, odakle ih je 735. pr. Kr. istjerao korintski tiranin Hersikrat. Liburni su zahvaljujući svojim lađama i pomorskim sposobnostima zagospodarili glavnim plovnim točkama duž naše obale i time ostvarili svoju prevlast na Jadranu. Ona je potrajala više stoljeća, sve do organizirane grčke kolonizacije Dionizija Sirakuškoga u 4. st. pr. Kr. Po navodu leksikografa Stjepana Bizantinca, koji prenosi podatak zemljopisca Skimna sa Hija iz 5. st. pr. Kr., i Pharos tj. Hvar je bio u vlasti Liburna, kao i Ladesta - Lastovo i drugi otoci³. Liburni su nadzirali našu obalu i tzv. "jantarski put", koji je išao duž nje. Jantar ili ćilibar bio je omiljena tvar kod starih naroda, jer su mu pripisivali ljekovita i čudesna svojstva zbog njegova negativnog

električnog naboja, koji izbija trljanjem. Ova žućkasta i prozirna fosilna smola vadila se iz pijeska u baltičkim krajevima Pruske, Poljske i Litve i stizala je na Sredozemlje dolinama rijeka Dunava, Rone, Rajne, Pada, Soče, Vardara i drugih, te alpskim prijevojima. Jantar su Grci nazivali elektron i to je ime sačuvano u antičkom nazivu Elektrida naših otoka Cresa i Lošinja. Postojanje "jantarskoga puta" povijesno je potvrđeno arheološkim nalazima gotovo istovjetnih predmeta od jantara 1924. u Tirintu u Grčkoj i 1972. u Fratesini kraj Roviga u Italiji, a datiraju se oko 1200. pr. Kr. Pored toga baltički jantar je pronađen u brodskom teretu jedinstvenoga nalaza potonuloga broda iz brončanoga doba datiranoga između 1600. i 1300. pr. Kr., nađenoga kod rta Ulu Burun 1982. god., istočno od grada Kaša u jugozapadnoj Turskoj. Naša je obala u ovoj trgovini imala važnu ulogu, a jantar nalazimo i u liburnskim i japodskim grobovima u Lici. Bilo je to vrijeme kada je u Grčkoj cvala mikenska kultura, koja je proširila svoju trgovinu po istočnom Sredozemlju i Italiji. Mikenske su lađe zalazile i u naše vode, što potvrđuju nalazi mikenske keramike i bronce u našim predjelima. Osim toga imamo i grčke mitološke predaje o Argonautima, koji su utemeljili Pulu, o Jasonu i Medeji i njenom bratu Apsirtu po kojem je prozvan Apsorus - Osor, o trojanskom junaku Antenoru koji je utemeljio Padovu stigavši plovidbom ilirskim zaljevom (*Illyricus sinus*) i liburnskom obalom (*per regna Liburnorum*, Vergil. Aen., I., 242-244). Sve su te predaje po suvremenim povijesnim shvaćanjima odraz davnih povijesnih stanja i zbivanja. Naša obala i put do rijeke Pada imali su ključnu ulogu u ovim plovidbama. Na ušću Pada nalazila se tada pretpovijesna, pa povijesna luka Spina, danas zatrpana pijeskom riječnih naslaga i udaljena 25 km od današnjeg riječnog ušća. Nakon Spine tu će ulogu preuzeti antička Akvileja, a nakon njene propasti od hunskega razaranja 452., tu će ulogu preuzeti Venecija, stoljećima sve do danas, a dijelom u novije vrijeme i Trst.

Propašću mikenskoga svijeta u dorskim seobama 12.-11. st. pr. Kr. plovidbe su nastavili Grci, a među njima posebno Rođani, koji su i u ranije vrijeme bili vrsni pomorci, jer se njihov otok nalazi na raskrižju glavnih putova u istočnome Sredozemlju. Kraj drugoga tisućljeća pr. Kr. obilježavaju brojne egejske seobe. Posebno se izdvajaju tzv. "narodi s mora", kako ih nazivaju egipatski

spomenici. Oni ugrožavaju bogati Egipat, željni pljačke i plijena. Te provale traju između 1230.-1170., kada ih je konačno porazio faraon Ramzes III. i o tome ostavio zapis na pilonima svoga hrama u Medinet Habu, nabrojivši narode i plemena koja je pokorio. Među njima su i Filistejci, koji su po nekim mišljenjima također bili Iliri i koji su nakon toga zauzeli dio Palestine, kojoj su dali i ime. Hijeroglifi ih bilježe kao narod Pulesati, Pelesti i odatle ime Palestine. Pretpostavljamo da su u ovim seobama imale udjela i neke skupine s naših obala, o čemu nam govore stara osobna i zemljopisna imena u Iliriku i Maloj Aziji, a neki lingvisti pripisuju i Liburnima maloazijsko podrijetlo.⁴ Rođani su plovili daleko na zapad, a da su zalazili i u naše vode zaključujemo po antičkom nazivu rta Ploče, između Trogira i Rogoznice, koji se nazivao *Promonturium Diomedis* - Diomedov rt, pa se u tome može vidjeti trag ovih davnih plovidba. O tome je već u prošleme stoljeću pisao naš veleučeni i zaslužni povjesničar i arheolog, svećenik hvarske biskupije, Starograđanin don Šime Ljubić.⁵ Naša je obala, naime, onda kao i danas bila mnogo sigurnija za plovidbu i njom se odvijao veći dio prometa nego li italjskom obalom koju rimski povjesničar Livije (X, 2) naziva: ... *importuosa litora Italiae* - obala Italije bez luka. Osim toga Jadransko more je zaljev koji se najdublje uvlači u europsko kopno i po tome su naša obala, a s njom i naši otoci, posebno Hvar i Vis, bili nužni pravci tih plovidba.

Sljedeći grčki moreplovci, za koje povijest bilježi da su dolazili k nama, bili su Fokejci iz zaljeva Smirne u Maloj Aziji. Oni su prema slavnom povjesničaru Herodotu (I., 163, 1) bili prvi među Helenima koji su polazili na duge plovidbe i otkrili su pored ostaloga i Adriju (Jadransko more). Trajnija prisutnost ovih pomoraca u našim vodama je povijesni problem, ali Herodotova je tvrdnja činjenica s kojom treba računati, jer su istraživanja pokazala da je on u mnogim svojim tvrdnjama imao pravo, za razliku od ranijih tumačenja koja su mnogošto stavljala u područje legenda. Fokejsku prisutnost kod nas potvrđuju neki arheološki nalazi, kao i pojedini zemljopisni nazivi sa završetkom - *ussa*, *Melitussa* - Mljet, *Elaphussa* - Brač i *Celadussae* - šibenski Kornati.⁶

U starome su svijetu bili poznati i korintski moreplovci iz bogatoga i važnoga grada u razvitku grčke uljudbe. Nalazeći se na uskoj peloponeskoj prevlaci, bili su

oduvijek okrenuti moru, te su dobro koristili svoj položaj, koji je kratio obilazak ovoga velikoga poluotoka, tako da su ovaj grad već u to vrijeme nazivali "bogat Korint". Oni su oduzeli Liburnima Korkiru - Krf, pa su nadzirali plovidbu u Jadran u koji su rano zalazili, o čemu svjedoče nalazi njihovih posuda i keramike na Korčuli, Visu, u Solinu, Naroni, Zadru, Ninu, Puli i drugdje na kopnu. Na Hvaru za sada imamo jedan ulomak iz Staroga Grada, a istraživanja će ih zasigurno još dati. Poznata je i popularna po Sredozemlju bila njihova trgovina lijekovima, mirisima i pomadama, zato ih je posebno zanimala ilirska perunika (*iris Gentiana*) s naših otoka i ušća Neretve. Svoju su robu prodavali u manjim, karakterističnim posudama, aribalosima, piksidama i dr. i upravo su takve posude nađene na spomenutim lokalitetima i datiraju se u vrijeme od 7. do kraja 6. st. pr. Kr. kada cvate i ova trgovina.⁷ Svojom rastućom pomorskom i političkom moći, korintsku prevlast smjenjuje Atena, pa su i njihove lađe počele zalaziti u Jadran, posebno do Spine na ušću Pada zbog nabave žita. Nalazi njihove keramike s crnim figurama iz 7. st., kao i one kasnije prisutni su na raznim mjestima na našoj obali, pa tako i na Hvaru.⁸ Prema tome možemo zaključiti da su i u ovo vrijeme naši otoci Hvar, Vis i Brač sudjelovali u ovoj trgovini i dodirima sa svijetom stare Grčke, ali i južne Italije, čija je keramika također iz ovih stoljeća od 8. do 6. nađena u gradu Hvaru i drugdje.⁹

Trajno grčko naseljavanje na Hvaru i Visu pomogao je Dionizije Sirakuški (430.-367.) jedan od najmoćnijih vladara staroga svijeta. Kao mladić od 23 godine preuzeo je tiransku vlast u Sirakuzi, što znači da je vladao sam bez nadzora neke skupštine ili vijeća. Grčka je bila iscrpljena Peloponeskim ratom između Atene i Sparte od 431.-404., pa je u nastalu političko-stratešku prazninu ušao ovaj sposobni i okrutni državnik svojim imperijalnim planovima. Ubrzo je, početkom 4. st. pr. Kr., zauzeo Issu - Vis kao svoju uporišnu točku za nadzor nad Jadranom, a stvorio je i svoje naseobine u Ankoni i Numani, te u Adriji na ušću Pada, pa je tako praktično zagospodario Jadranom. Sljedeći potez bio je osnivanje Pharosa, Staroga Grada na otoku Hvaru. To nam je zabilježio povjesničar Diodor Sicilski (80-29. pr. Kr.) u svome djelu "Povijesna biblioteka", koje je sadržavalo 40 knjiga svjetske povijesti, ali od toga su, nažalost, sačuvane samo knjige 1-5 i 11-20. Diodor je opisao grčku povijest sve do Cezarova vremena,

zatim povijest Egipta, Asirije, Medije i sredozemnih otoka. Djelo je bilo vrlo popularno, protkano anegdota i vrlo važno za povijest Sicilije, a i za nas Hvarane. Uzori su mu bili povjesničar Efor iz Kime u Maloj Aziji iz kraja 5. st., te značajni sicilski povjesničar Timej iz Tauromenija (Taormina) od sredine 4. do sredine 3. st. pr. Kr. Diodor je opisao Dionizijeve pothvate u Epiru i zatim nastavio (Diod., XV, 13-14): "Dok se to događalo, Parani su po nekome proroštvu odaslali iseljenike u Adriju (Jadran) i u njoj osnovali naseobinu na otoku koji se zove Pharos, a u tome im je pomogao tiranin Dionizije. On sam je bio poslao apoikiju (naseobinu, koloniju) u Adriju nekoliko godina prije i osnovao grad, koji se zove Issa (u izvornom tekstu Lissos). Nakon što je prošla godina dana, u Ateni je bio arhont Diotref, a u Rimu konzuli Livije Valerije i Aulo Manlije, dok se u Elidi slavila 99. olimpijada na kojoj je u trčanju pobijedio Dikon iz Sirakuze. U to vrijeme Parani koji su osnovali Pharos dopustili su domorocima, koji su ondje ranije živjeli, mirno nastaviti živjeti na jednom vrlo utvrđenom mjestu, a oni sami su se nastanili uz more i ozidali grad (polis). Pošto je prisutnost Helena smetala barbarima koji su tu od ranije stanovali, pozvali su u pomoć Ilire koji su obitavali preko (na obali, kopnu), pa su prešli s mnogo malih lađa na Pharos, a bilo ih je preko deset tisuća, te napadajući na Helene mnoge poubijaše. A eparh (zapovjednik), što ga je Dionizije bio postavio u Issi zaplovio je s mnogo trijera na ilirske brodice i dijelom ih je potopio, a dijelom i zarobio i pobio je preko pet tisuća barbara, a živih je zarobio oko dvije tisuće". Po olimpijadi koju je zabilježio Diodor znamo za godinu osnutka Pharosa, a to je 385/4. pr. Kr. po našem računanju vremena. Doseljenici koji su došli na naš Hvar sa svoga egejskoga otoka našli su bolje gospodarske uvjete od onih na svome rodnome Parosu. To je kameniti otok sa središnjim brdom visokim 711 m, a otok ima površinu od 196 km². Naseljen je od neolitika, u antici je imao nešto vinograda, a najpoznatiji je bio po bijelome parskome mramoru. Morao je birati između Sparte i Sirakuze, pa se priklonio Dioniziju, međutim Atenjani su ga 376. pr. Kr. ponovno uključili u svoj pomorski savez. Radi usporedbe spomenimo da Hvar ima 299,66 km², Vis 90,26 km² i Brač 394,57 km².

Plodna otočka ravnica između Staroga Grada, Jelse i Vrboske duga je 10 km i široka do 2,5 km te predstavlja

najveću plodnu ravnicu na dalmatinskim otocima. Po tome je grčki Pharos bio u prvome redu poljoprivredna naseobina, jer su Grci u ovo vrijeme znali kamo idu i kakvi ih uvjeti ovdje čekaju. Postojala je, međutim, određena napetost između novodošlih Grka i domaćih Farana i sukob interesa. Farani su pozvali u pomoć svoje ilirske sunarodnjake s kopna, koji su im došli u pomoć. Grcima je pritekla u pomoć sirakuška mornarica s Isse koja je porazila Ilire. Bio je to prvi povijesno zabilježeni sukob u našem moru. Na njega se, kako se smatra, odnosi grčki natpis CIG II. 1837c, nađen u Starome Gradu početkom 19. stoljeća, a prvi ga je objavio njemački epigrafičar A. Böckh u svojoj poznatoj zbirci ovih natpisa 1837. godine. Na natpisu piše da su: "Farani od Jadasina i njihovih saveznika oružje..."(oduzeli ili poklonili u hramu kako je to bilo uobičajeno) - dalje je otučeno. Ovo je do sada najstariji pisani spomenik u današnjoj hrvatskoj zemlji i u njemu se eto kao prvi spominju Farani. Spomenik se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Smatra se da su Jadasini bili stanovnici Jadera - Zadra i po tome predvoditelji ilirskoga otpora Dionizijevim presizanjima. U ovo su vrijeme Liburni bili ugroženi od Kelta u Italiji, koji su bili sklopili savez s Dinizijem, pa su Liburni i ove naseobine smatrali svojim ugrožavanjem. Treba spomenuti da se Grci nikada nisu naselili u užem liburnskome području između Krke i Istre, iako je u njihovome posjedu bila najveća plodna ravnicu na našoj obali u Ravnim Kotarima, jer im ovi to vjerojatno nisu dozvolili. Trgovali jesu, ali zadnje grčko naselje je bilo Tragurij - Trogir.¹⁰

Hvarski Grci su nam ostavili jedan od najznačajnijih spomenika svoje uljudbe, a to je podjela starogradske ravnice u pravilne katastarske čestice, jer su kao grad državica - polis morali obaviti ovaj postupak koji su vršili pri svojim naseljavanjima. U hvarskome slučaju radi se o izvrsnoj sačuvanosti te podjele, koja se lijepo vidi na topografskim kartama i zračnim snimkama, a i prostim okom sa povišenih gradinskih točaka na južnoj strani polja, kao što su Purkin Kuk iznad Staroga Grada, Hum - Sv. Vid iznad Vrbanja i Tor nad Jelsom. Pravilne, pravokutne izdužene čestice veličine od 180 x 900 m, što je jednako grčkoj mjeri od 1 x 5 stadija, čine ovu "*he chóra tōn Faríon* - što znači: zemlja, polje, njiva, imanje Farana", jednim od najočuvanijih ovakvih spomenika ljudskoga rada i pravnoga poretka na čitavome Sredozemlju, pa se

naš otok uistinu može ponositi i time. Slične podjele imamo u južnoj Italiji oko Metaponta, na Siciliji oko Megare Hibleje, nešto u Atici, na Rodu i na Krimu, ali ni jedna nije očuvana kao naša.

Baveći se od studentskih dana, počevši u ekipi dragoga mi Učitelja pok. prof. Grge Novaka, proučavanjem arheoloških ostataka rodnoga mi otoka, ustvrdio sam, 70-tih godina, da se u Starogradskome polju radi o izvornoj grčkoj podjeli zemljišta, suprotno ranijim mišljenjima da se radi o rimskoj podjeli. O tome sam prvi put izvijestio međunarodnu znanstvenu javnost na Kongresu za grčku i latinsku epigrafiju u Constantzi u Rumunjskoj u rujnu 1977.¹¹ Raniji istraživači nisu naime imali ni zračne snimke, ni spoznaje što smo ih stekli u zadnjih par desetljeća, pa je to eto meni palo u dio, čime se uistinu ponosim, da sam spomeničkoj baštini svoga rodnoga otoka otkrio ovaj jedinstveni poduhvat njegovih davnih stanovnika, koji su čitav jedan otočki krajolik i predio podvrgli svojoj ljudskoj mjeri i potrebama. Kako su doseljenici dijelili zemlju, redosljed i količinu sačuvao nam je poznati grčki natpis iz Lumbarde na otoku Korčuli, dragocjeni spomenik - psefizma - za poznavanje ovoga procesa u grčkome svijetu u cjelini. Naši preci su također bili svjesni starine ove podjele, pa u svome srednjovjekovnome općinskome statutu iz 1331. često spominju kao granice "stare putove", "stare zidove", a čitavo polje nazivaju "Campus Sancti Stephani" - "Polje Svetoga Stipana". Ostaci grčke podjele zemljišta nalaze se i u Dračevom polju na otoku Visu.¹² Ovo polje jest dugo oko 3,5 km i široko od 500 do 600 m, a negdje i do 1 km. Sredinu polja reže ravna crta prometnice u smjeru istok-zapad, a okomito na nju nižu se ostali poljski putovi u razmacima 355 m, a to je ustvari dužina od dva stadija tj. 177,5 x 2. Ovo odstupanje od nekoliko metara je razumljivo jer ovisi o primijenjenoj stopi i vještini mjerača, ali je minorno i može se zanemariti, pa nema sumnje da se i ovdje radi o izvornoj grčkoj podjeli ovoga vinorodnoga polja. Sigurno su i druga važnija viška polja bila podvrgnuta postupku podjele, što treba ispitati na terenu, na starim katastarskim mapama i pomoću zračnih snimaka, ali treba računati s kasnijim intenzivnim obradama i naknadnim parcelacijama.

Pharos i Issa su razvili priličnu gospodarsku snagu u proizvodnji vina, ulja, soli i drugih proizvoda kojima su trgovali sa susjednim ilirskim kopnom pod zaštitom sira-

kuške države. Za isejsko vino je Agatarhid iz Knida u 2. st. pr. Kr. ustvrdio da je najbolje na svijetu. Oba polisa svoju neovisnost iskazuju i kovanjem vlastitih novaca. Farski novci na aversu imaju božanstva Zeusa, Dioniza, Artemidu, Perzefonu, a na reversu kozu i kantharos, omiljenu čašu boga Dioniza, što je simboliziralo glavni proizvod njihova gospodarstva, vino. Isejci također stavljaju Zeusa, Atenu, svoga heroja Jonija, a na reversu kozu, kantharos, dupina i zvijezdu. Oba grada kuju i srebrne novce, što također svjedoči njihovu gospodarsku snagu tijekom 4. st. pr. Kr. Ovi se novci kasnije prekivaju s oznakama DI, DIM, HER, HERAKL, što označava nemirno vrijeme iz druge polovine 4. st. pr. Kr., kada je propala sirakuška prevlast. Naime, Dionizija Starijega naslijedio je njegov sin Dionizije Mlađi (367-344.), koji, kako često biva u povijesti vladara i pojedinaca, nije znao očuvati tečevine svoga oca i završio je kao prognanik iz Sirakuze, čime je prestala sirakuška zaštita za jadranske Grke. Issa je, čini se, bolje prošla već zbog svoje udaljenosti od kopna, a Pharos bliže kopnu bio je vrlo brzo na udaru ilirskih Ardijejaca, koji se u ovo vrijeme javljaju kao nov čimbenik na Jadranu. Hvarska luka uvijek potrebna moreplovcima i onima koji njom upravljaju mogla je u ovo vrijeme doživjeti preimenovanje u Herakleju, što zaključujemo upravo po velikom broju prekova farskih novaca u zadnjoj trećini 4. st. pr. Kr. u novce Herakleje, koji su u najvećem broju nađeni upravo u gradu Hvaru.¹³

Treće stoljeće prije Krista stoji u znaku rastuće moći ardijejskoga saveza ili države i njihovih vladara Pleurata te Agrona, koji osvaja Pharos i napada Issu, a njega nasljeđuje Teuta, čiji podanici gusare. To je izazvalo rimsku intervenciju, jer je bila ugrožena njihova trgovina. Teuta je zauzela Korkiru - Krf, i tom prilikom na povijesnu scenu dolazi Demetrije Hvaranin, koji je pripadao najužem krugu Teutina kraljevskoga vijeća, koji je vladao Pharosom i učinio ga dijelom Agronove države. Teuta mu je povjerila upravu nad osvojenim Krfom i okolnim područjem. Osvajanje Krfa uznemirilo je Rimljane koji su Teuti uputili poslanstvo u kojem je bio Isejac Kleemporos, jer su isejski poslanici već prije uvjerali Rimljane i senat da ih uzmu u zaštitu od Teute i njene opsade i presizanja, što ih je ugrožavalo. Poslanstvo se vratilo neobavljena posla, štoviše jedan je Rimljanin na povratku bio ubijen. Senat je prema Krfu uputio brodovlje sa 200 lađa i bro-

jnom vojskom. Demetrije je uvidio da je otpor takvoj sili besmislen i predao je Korkiru Rimljanima. Brodovlje je s njim krenulo na sjever i oslobodilo Issu opsade, a Pharos se predao bez otpora, jer su Rimljani obećali Demetriju da će grad poštediti. Teuta je u svome sjedištu Rhizonu - Risnu u Boki Kotorskoj morala prihvatiti predaju i rimske uvjete, koji su joj ostavili malo posjeda i nametnuli danak. Demetrije je postao rimski namjesnik i oni su mu povjerali - kako piše veliki povjesničar Polibije (oko 200-130.), koji je opisao sve ove događaje, gotovo kao njihov suvremenik, pa su nam njegove obavijesti pouzdane i dragocjene - *megále dynasteía* - veliko područje vlasti, veliku oblast, pa možemo reći da je praktički gospodario obalom od Krka do Epira i otocima. Rimska je vlast po prvi put stigla na istočnu jadransku obalu, a Pharos je bio izvorni Demetrijev posjed i prijestolnica njegove oblasti.

Međutim je Demetrije započeo provoditi svoju osobnu politiku i prekršio je ugovor s Rimljanima otplovivši svojim brodom u Egej. Osim toga, sklopio je savez s mladim makedonskim kraljem Filipom V. Rimljani su stoga 219. g. na njega uputili konzulsku vojsku od 4 legije, što je bilo oko 20 000 vojnika, sa brodom. On se utvrdio u Dimalu u današnjoj Albaniji, sjeveroistočno od današnje Valone i u svome Pharosu kojeg je osobno branio sa 6 000 vojnika. Rimljani su osvojili Dimal i došli pod Pharos, te ga osvojili ratnom varkom došavši iz dva pravca u zaljev, a noću iz uvala sjeverno od grada. Demetrije je sa najvećim brojem boraca izišao iz grada, pa su ih Rimljani savladali došavši im iza leđa, a gradu su razorili zidove. Demetrije je pobjegao Filipu i postao njegov savjetnik. Štoviše, zaigrao je veliku diplomatsku i stratešku igru u pregovorima između Filipa i Hanibala radi saveza protiv Rimljana. U sklopljenom ugovoru uspio je umetnuti i klauzulu, kako Rimljani u slučaju poraza moraju njemu vratiti Pharos i njegove podanike koji se nalaze u rimskoj državi. Neodlučnošću Filipa V. ovaj savez s Hanibalom ostao je samo na papiru. Demetrije je poginuo 213. u Filipovom opsjedanju grada Mesenije na Peloponezu. Bio je velik političar, diplomat i vojskovođa, jedan od najvećih Hvarana, koji stoji na početku naše povijesti, te je svojom ulogom u ključnim događajima svoga vremena zabilježen u svakoj knjizi o antičkoj povijesti.¹⁴

Issa je kao rimski saveznik nastavila svoj razvitak i osnovala je svoja trgovišta u Traguriju - Trogiru i Epetiju

- Stobreču. Pharos je bio u puno težoj situaciji, razorenih zidova i kuća, pa se obratio za pomoć svojoj matičnoj zajednici na Parosu. O tome nam govori grčki natpis iz Staroga Grada, nažalost teško oštećen u dva komada. Iz njega se vidi da su i Rimljani pomogli gradu nakon nekoga vremena, vratili su mu kako piše "zakone otaca i zemlje", koje su im vjerojatno bile oduzete, a učinili su im i druga dobra djela, štoviše podijelili su im svoj savez i prijateljstvo - *symmachían kai filían kai tálla filántropa epoíesan*. To je značilo da je otok s okolnim područjem ušao u izravni rimski pravni i administrativni utjecaj. Grad još kuje svoje novce, ali vrhovna vlast pripada Rimu, iako je ta vlast više-manje nominalna. To vjerojatno omogućava i pojavu dinasta Balaja iz 2. st. pr. Kr., za kojega znamo jedino po njegovim novcima, koji se najvećim dijelom nalaze u Hvaru i Risnu.¹⁵ Rimski republikanski novci pojavljuju se na Hvaru već od kraja 3. st. pr. Kr., što potvrđuje rimsku trgovačku i drugu prisutnost.¹⁶ Nakon gotovo dva stoljeća više-manje autonomnoga statusa ovaj je grčki ili grčko-ilirski grad započeo svoj put prema rimskome podaništvu. Arheološki ostaci Pharosa sačuvani su u ostacima njegovih zidova, čije je kamenje poslužilo izgradnji rimskoga, pa hrvatskoga grada, pa tek najnovije vrijeme otkriva ove debele stoljetne naslage i nalaze, grčke i rimske građevine i mozaike. Farani su imali pored materijalnoga i razvijeni duhovni život, poštivali su helenški Olimp i u svakodnevici koristili sve ono čime je raspolagala helenska uljudba, kako u umjetnosti tako i u predmetima svakodnevnice upotrebe, koji često imaju prvorazrednu umjetničku vrijednost. Posebno su poštivali Dioniza - božanstvo vina i prirodne snage, jedno od najpopularnijih grčkih božanstava, kojeg su naročito poštivali i stanovnici Parosa s kojeg su Farani i došli.¹⁷ Tako su oni čuvali duhovnu vezu sa svojim matičnim otokom i širim grčkim svijetom, posebno s atenskim duhovnim krugom. Prirodno je da su bili povezani i sa Sicilijom i južnom Italijom, što se posebno vidi u brojnoj keramičkoj robi iz tih krajeva, posebno vaza tzv. tipa Gnathia iz istoimenoga grada, sjeverno od današnjega Barija. I novčane jedinice su im bile načinjene po sirakuškim mjerama, a motivi su bili kako oni s Parosa (Dioniz i koza), tako i oni vlastiti.

Drugo je stoljeće na Jadranu proteklo u rimskim intervencijama i sukobima od Histrije, koju su osvojili 177. pr. Kr., do ilirske države koju su porazili s posljed-

njim ardijejskim kraljem Gentijem 167. pr. Kr. Iste su godine porazili i veliku makedonsku kraljevinu s njihovim posljednjim kraljem Perzejem u važnoj povijesnoj bici staroga svijeta, kod Pidne u podnožju planine Olimpa. Oba su vladara i njihove obitelji završili kao zarobljenici, s velikim plijenom opljačkanim u njihovim zemljama, u trijumfalnoj povorci konzula pobjednika u Rimu. Rimljani su podijelili Ilirik i nagradili svoje saveznike. Sva su ova zbivanja utjecala i na naše otoke i to sigurno više zlim nego dobrim, o čemu svjedoče nalazi zakopanih novaca kod Vrbanja na Hvaru i kod Dračevice na Braču. Propašću ardijejske države kao nosioci otpora Rimljanima pojavljuju se ratnički Delmati s kojima rimski vojskovođe vode desetak većih i manjih ratova od prvoga sukoba 158. pr. Kr. do zadnjega gušenja velikoga ilirskoga ustanka od 6-9. po Kr. Neke su pohode protiv Ilira vodili i Cezar 54. pr. Kr. protiv Pirusta na jugu pokrajine Ilirika, oko današnje Boke, te Oktavijan, kasniji August, protiv Japoda, Delmata i drugih plemena, te duž obale, od 35-33. pr. Kr. Tom je prilikom Oktavijan opustošio Korčulu i Mljet, pa je zasigurno prošao i preko Hvara. Ovi dugotrajni ratovi s Delmatima, koji su s prekidima trajali stoljeće i pol, učinili su da su Rimljani čitavi veliki prostor Ilirika nazvali, po ovome plemenu, imenom Dalmacija, koje se sačuvalo do danas u uskom i izduženom pojasu hrvatske obale.¹⁸ U građanskome ratu i sukobu između Cezara i Pompeja, koji se odvijao i u našim krajevima i na Jadranu od 49-46. pr. Kr. Issa je bila stala na stranu Pompeja i nakon Cezarove pobjede 46. izgubila je svoju stoljetnu autonomiju te postala rimski grad-municipij - *Issa civium Romanorum* - jedan od stotina u rimskoj državi. Nekako u to vrijeme ili možda nešto kasnije za Cezarova nasljednika Oktavijana, kojemu je senat od 27. pr. Kr. dodijelio naziv Augusta, i Pharos je postao municipij.¹⁹ Rimski enciklopedist Plinije Stariji (*Nat. hist.*, III., 152) spominje naš otok: ... *cum oppido Pharia* - Pharia s gradom. Otok tako naziva i poznati zemljopisac Ptolemej (II., 16, 9): *Faría*. U istome tekstu Plinije spominje i Brač kao: ... *capris laudata Brattia* - Brač glasovit po kozama, iz čega je vidljiv njegov stočarski karakter. Brač je bio relativno dobro naseljen otok u prethistoriji i protohistoriji, po broju svojih gradina, a nalazi grčkih kaciga u Vićoj luci kraj Bobovišća i novaca po čitavome otoku potvrđuju i grčki trgovački interes za ovaj otok. Čini se, međutim, da

su blizina otoka kopnu i pomanjkanje većih plodnih površina, a možda i otpor domorodaca učinili da Grci na Braču nisu osnovali trajne naseobine.

Pax Romana - Rimski mir, koji je zavladao na moru i kopnu Ilirika nakon 9. po Kr., doveo je u naše krajeve, pa i na otoke rimske doseljenike, vojne veterane i trgovce. Cezar i August su dodijelili prestižni status rimskih kolonija gradovima na obali, Poli, Jaderu, Saloni, Naroni i Epidauru. Njihovi slobodni stanovnici postali su punopravni rimski građani, što znači da su uživali sva prava kao i stanovnici Rima i mogli su biti birani na sve funkcije u rimskoj državi, sve do senata. Osvojeni teritoriji postali su vlasništvo rimske države i ona ih dijeli svojim građanima i veteranima. Na našim otocima Visu, Hvaru i Braču arheološki ostaci i neki natpisi ukazuju na postojanje rimskih stambenih i gospodarskih zgrada po plodnim poljima i lijepim uvalama. To su bile tzv. *villae rusticae*, ladanjske vile kao središta pojedinih imanja, čiji su vlasnici boravili u gradu ili na imanju, a neki i u obalskim središtima poput Salone. Tamo je naime bilo veliko tržište, kamo su kao i u prostrano zaleđe išli otočki proizvodi, vino, ulje, slana riba, sol i drugi proizvodi, a na otoke su stizali alati, drvo, kovine, keramika i sve ono što nisu sami proizvodili. Tijesci za preradu vina i ulja tipični su sastavni dijelovi ovih gospodarskih središta, pa su po tome i naši otoci bili na razini tehnologije i opće sredozemne proizvodnje toga vremena.²⁰ Isto tako se i duhovni religijski i umjetnički život naših otoka odvijao u okvirima rimskoga svijeta. Poštuju se rimski bogovi, posebno Silvan i Dijana, ustvari stara domaća božanstva pod rimskim imenima, te Liber Dioniz, sve božanstva prirode, što ih domaći Iliri posebno poštuju kako na otocima, tako i na kopnu, pa su naši otoci i po tome dio svoga prirodnoga šireg zaleđa. U Hvaru, kao važnoj morskoj luci susrećemo i kultove stranih i egzotičnih božanstava poput egipatskih. Helenski je element u novijoj rimskoj državi došao na neki način u drugi plan, on naravski i dalje postoji, ali se pretapa i isprepliće u novim državnim i društvenim odnosima i silnicama.²¹

Rođenje Kristovo u vrijeme cara Augusta je prijelomni trenutak u povijesti čovječanstva i staroga svijeta posebno. I pored svih svojih veličanstvenih postignuća, ovaj je svijet bio umoran i žudio je za promjenama, što se osjeća u tekstovima mnogih velikih pisaca, pjesnika i filozofa toga vremena. Poganski svijet je bio svijet ropstva,

trajnih tjeskoba i začuđujućih strahova, u koji je Božji Sin donio svjetlost kojom je zauvijek obasjao tamu poganstva. Osim toga Krist je razbio i pakao hebrejskoga ekskluzivizma i donio slobodu svim ljudima, a s njom i vjeru, ljubav i nadu. Svoje je učenike razaslao širom ekumene, tadašnjega naseljenoga svijeta, kao učitelje Radosne Vijesti - Euangeliuma, Evandjelja, kako pojedincima tako i čitavim narodima. Jedan od najvećih i najpoznatijih među njima bio je sveti Pavao, genijalni vjerovjesnik i širitelj Kristova nauka. Iako rođenjem Židov iz Tarza u jugoistočnoj Maloj Aziji, danas Turskoj, Pavao je bio rimski građanin. Izvrsno obrazovan u hebrejskim i helenističkim školama, bio je istinsko čedo svoga vremena. Sigurnost Rimskoga mira i njegovo rimsko građansko pravo omogućili su mu, unatoč brojnim teškoćama, slobodno kretanje Carstvom i njegovim dobrim cestama. Izvršio je tri velika misijska putovanja na kojima je osnovao prve kršćanske zajednice na europskome tlu. Najprije u Filipima, istočno od Tesalonike - Soluna, gdje se prvi put iskrcao na europsko kopno. Slijede boravci u Solunu, Beroji, Neni, Korintu, Malti i Rimu, u kojemu je podnio mučeničku smrt 67. godine. Na svome drugome putovanju u Grčku Pavao bilježi u poslanici Rimljanima (15, 19) kako je došao do Ilirika: "Tako sam od Jeruzalema pa uokolo sve do Ilirika (*méhri tou Ilyrikoú*) prnio Radosnu Vijest Kristovu (Evandjelje)". Ne možemo sa sigurnošću reći je li tom prilikom i ušao u Ilirik ili je samo stigao do njegovih granica na što nas prijedlog *méhri* (do, dotle, dokle) upućuje. Isto tako se i njegov brodolom na Meliti odnosi na otok Maltu (Djela apostolska, 28, 1), a ne na Mljet kako se u nas, zbog sličnosti imena, u svoje vrijeme htjelo dokazivati. U Drugoj poslanici Timoteju, svome mlađemu suradniku, ostavio nam je Pavao dragocjen podatak za naše rano kršćanstvo. Pisao ju je potkraj svoga života iz drugoga rimskoga sužanjstva pa se smatra njegovom duhovnom oporukom i na njenom kraju bilježi (4, 11): "Nastoj doći što prije k meni jer Dema me, zaljubljen u sadašnji svijet, napustio i otišao u Solun; Krescencije u Galaciju, Tit u Dalmaciju. Jedini je Luka sa mnom ostao." Ako se pitamo u koji je predio Dalmacije Tit otišao, onda je najprirodnije pomisliti na Salonu, glavni grad i luku tadašnje rimske provincije Dalmacije. Salona je imala redovite brodske veze sa glavnim lukama istoka Aleksandrijom, Antiohijom i drugima. Nećemo biti daleko

od istine, ako pretpostavimo da je Tit na svome putu zasigurno prošao i mimo hvarske luke ili se čak i zadržao u njoj. Pavlove su vijesti važne za nas, jer nam potvrđuju drevne predaje o apostolskim tradicijama našega ranoga kršćanstva, na čijem se putu tako rano našla i naša biskupija.²² Ove prve, male kršćanske zajednice žive i rastu izvan rimskih pravnih i državnih okvira u tajnim okupljanjima. Naši antički lučki gradovi Salona i drugi razvili su svoje snažne zajednice tijekom prvih stoljeća. Njihova se jakost pokazala u velikim progonima u vrijeme cara Dioklecijana od 303.-304., kada stradaju brojni mučenici, posebno u području Salone, na čelu sa biskupom svetim Dujmom. Treba podsjetiti da je iz Salone bio papa Kajo (283-296.), što također svjedoči važnost ove zajednice, koja je bez sumnje imala svoje članove i na Saloni blizim našim otocima Braču, Hvaru i Visu, koji su se nalazili na pomorskim pravcima, koji su ponajčešće i vodili u Salonu.

Milanski edikt cara Konstantina iz 313. o slobodi ispovijedanja kršćanske vjere iz temelja je izmijenio život Carstva i onaj Kristovih sljedbenika, koji su tek sada postali ravnopravni građani rimske države i društva. Kršćani su napokon slobodni i sada grade svoje hramove i bazilike ukrašene mozaicima i freskama vrhunske umjetničke vrijednosti, poput onih sačuvanih u Poreču i Ravenni. I otoci naše biskupije duboko su uronjeni u ovo mlado i pobjedničko kršćanstvo. Otkrića posljednjih godina pokazala su da su veće ili manje crkvene građevine postojale u gotovo svim u antici postojećim naseljima, već od 4. stoljeća pa dalje. Tako je i u središtu naše biskupije u gradu Hvaru bilo nekoliko crkvenih građevina, počevši od naše lijepe katedrale, koja u svojim temeljima čuva ranokršćansku prethodnicu, potvrđujući time dugi kontinuitet naše kršćanske vjere i kulta. Zatim u predjelu Groda kod Duha Svetoga i istočnije do gradskih bedema. U Starome Gradu, ispod i pored Svetoga Ivana istražena je vrlo važna građevina, dvojna ranokršćanska bazilika sa bazenom krstionice i lijepim mozaicima s prikazom pounova uz kantharos iz 6. st.²³ Po broju od desetak crkava iz ovoga vremena ističe se i otok Brač,²⁴ a u najnovije vrijeme nađena je ranokršćanska crkvice i na otoku Biševu kraj Visa. Ranokršćanske građevine nalazimo i u Dolu, kraj Vrisnika, u Jelsi na Gradini, kao i na Galičniku jugoistočno od Jelse, koji je u osnovi kasnoantička utvrda iz Justinijanova vremena.

Više ili manje sačuvane ostatke ranokršćanskih crkvice nalazimo i na drugim bližim i daljim otocima naše biskupije na Šćedru, Biševu, Sušcu, Palagruži. Uz neke od njih živjeli su trajno pustinjaci ili eremiti, čiji boravak na našim otocima spominje sveti Jeronim. Oni su k tome bili pripravnici pružiti pomoć i zaštitu u nuždi kako moreplovcima tako i drugima potrebnima kao npr. hodočasnici, koji su već u 4. stoljeću išli tragom primjera svete Jelene Križarice, majke cara Konstantina, u Svetu zemlju i Jeruzalem.²⁵ Naša je današnja biskupija bez sumnje i u tome prednjačila, jer se sa svim svojim otocima nalazila na glavnome pravcu ovih putovanja, kako je to uostalom bilo i kasnije u srednjem vijeku. O tome također svjedoče nalazi potonulih lađa iz kasne antike u moru oko naših otoka. Kada su dakle čakavski Hrvati, u ranom 7. stoljeću, stigli na svoje današnje otoke i obale zatekli su brojne kršćanske spomenike i nad njima su ubrzo podizali svoje crkve, koje stoje sve do naših dana. Naši su otoci bili vrlo brzo kristijanizirani i temeljito pohrvaćeni, što se vidi i po nazivima mjesta i uvala među kojima kršćansko nazivlje ima sve do danas velik i važan udio.²⁶

Dopustite mi na kraju i jednu osobnu notu. Slaveći ovu časnu obljetnicu naše Biskupije prisjećam se tolikih divnih svećenika i ljudi, koji su kao njeni Božji službenici obilježili moje djetinjstvo, mladost i zrelost. Na prvome mjestu blage uspomene našega nadbiskupa i biskupa msgr. Mihe Pušića, koji je časno i uzorno upravljao našom Biskupijom u tolikim dobrim godinama i još više u teškim i olovnim vremenima komunističko-boljševičkoga terora od 1943. pa dalje, kada su bili mučeni i strijeljani toliki nevini ljudi, a među njima i svećenici, redovnici i časne sestre naše Biskupije. Dalekovidni i časni svećenik i biskup, svojim je liturgijskim nastojanjima davno anticipirao reforme II. vatikanskoga sabora. U mom se sjećanju i mojoj predodžbi izdvajam ga kao lik koji podsjeća na nekoga rimskoga senatora, kao uzor časne službe i nesalomljivosti u vršenju svojih dužnosti u teškim vremenima. Nakon njega msgr. Andru Štambuka, velikoga intelektualca i moga dragoga profesora, još jednoga mučenika komunističkoga terora. Msgr. o. Celestina Bezmalinovića, humanista i primjer blagosti i strpljenja. Kanonika don Juru Dulčića, divnoga svećenika i čovjeka, koji me kao dječaka uvodio u ljepotu hrvatskoga jezika i učio kako treba voljeti svoj otok i čuvati njegove ljepote. Don Slavka

Štambuka, kod kojeg smo se mi dječaci najradije ispovijedali - bio je čudo blagosti i dobrote. Don Šime Kovačića, Hvaranina i čuvara hvarskih crkvenih predaja i običaja i moga posljednjega vjeroučitelja. Uvijek pamtim kako ga je bijesni komunist doslovce istjerao iz škole sa sata vjeronauka, pred očima nas preplašenih učenika, nakon njihove "pobjede" na "slobodnim" izborima 1945. Don Tonka Breškovića, također moga vjeroučitelja, vrhunskoga intelektualca, koji me uvodio u svijet klasičnih jezika. Don Jakova Račića, župnika u mome rodnome selu Velome Grablju, kojeg su skupa sa još četiri nevine žrtve iz sela strijeljali boljševički bezbožnici 29. prosinca 1943., na gradskome groblju u Hvaru, samo zato što je bio svećenik. Don Ive Moscatella, također župnika u mome selu od 1946. do 1958., divnoga čovjeka i svećenika, koji se na sve moguće načine razdavao u svojoj požrtvovnoj pomoći svim ljudima oko sebe, pa je baš zato doživljavao šikaniranja od "narodne vlasti". Kanonika don Zane Kuničića, uzora blagosti i samozatajnosti. Don Vice Gabelića iz čije sam knjižnice kao dječak pročitao mnoge lijepe i korisne knjige. Uvijek se sjećam prvoga hrvatskoga izdanja "Ben Hura", zelenih tvrdih korica, u sarajevskom Stadlerovom izdanju. Tko može zaboraviti našeg dragoga fra Pavu Miličića s kojim smo poistovjećivali naš voljeni samostan, gdje smo uvijek bili dobro došli već od malih nogu, pa do danas kod padre Karla. Nemoguće je zaboraviti njegova sočna i živa tumačenja samostanskih umjetnina, posebno jedinstvene "Posljednje večere". On nas je na svoj franjevački jednostavan način uvodio u svijet umjetnosti kao jednu od važnih emanacija naše vjere. Imamo još jednoga Miličića, dragoga don Antu, koji nas je u Velikom križarskom bratstvu obrazovao i učio kako bismo bili što bolji kršćani i voljeli svoju vjeru i svoj narod. Od don Ante sam učio svoja prva znanja engleskoga jezika još davne 1940. godine. I na kraju nezaboravne i svete uspomene moga i našega župnika i prijatelja don Jure Belića, koji je s toliko strpljenja i ljubavi za ljude vršio svoju svećeničku žrtvu i koji je također podnio svoj dio muka i boljševičkoga terora. Svidjelo se Gospodinu uzeti ga k Sebi, kada nam je još toliko mogao dati. Razgovori s njime i ljubav prema glazbi, Bachove pasije i Händel, bile su naše omiljene teme. Neka mu Gospodin udijeli vječni zasluženi mir.

Sve ove divne i drage svećenike i ljude, kao i mnoge druge, trajno nosim u svome srcu, sjećanju i svojim molit-

vama, jer im dugujem vječitu zahvalnost za sve ono što su mi podarili svojim primjerom i djelom. Neka im Gospodin plati svojim krilom i svojom ljubavlju.

Što reći na kraju, slavljeniče, oče biskupe Slobodane, oče nadbiskupe Ante, don Joško, don Vojko, don Jozo i svi svećenici i redovnici kako naše Biskupije tako i vi dragi gosti i kolege i moje Hvarke i Hvarani, čestitam vam još jednom svima na ovoj časnoj obljetnici i svetkovini, koja nas je ovdje okupila sa svih strana naše lijepe Domovine. Uronjeni u daleku i bogatu prošlost ove naše trolisne, trootočne Biskupije hvarsko-bračko-viške, poželimo neka nas naši sveti patroni i mučenici Stjepan i Prosper pod zaštitom Svetoga Trojstva uvedu u treće tisućljeće našega kršćanstva i u našoj voljenoj i slobodnoj hrvatskoj Domovini čuvaju svetu Vjeru naših otaca, koja neka uvijek raste i cvjeta iz svojih dubokih uljudbenih i kršćanskih korijena i temelja, na koje smo ovim orisom proteklih stoljeća htjeli ukazati. Hvala vam na vašoj pažnji i strpljenju!

BILJEŠKE:

- * Ovo je tekst priopćenja pročitano na znanstvenom skupu posvećenom 850. obljetnici hvarske biskupije u Hvaru travnja 1997. godine. Do objave zbornika nažalost nije došlo. Zahvaljujem uredništvu časopisa "Prilozi povijesti otoka Hvara" što je prihvatilo tekst u cjelovitom obliku.
- ¹ G. Novak, Prehistorijski Hvar - Grapčeva spilja, Zagreb 1955, 40, 208, tab. 49, te još jedan crtež iz Markove spilje u Pelegrinu iznad otočića od Duge; G. Novak, Markova spilja na otoku Hvaru, Arheološki radovi i rasprave (= ARR), 2, Zagreb 1962, 20, tab. 4, sl. 5; M. Zaninović, Lada iz Grapčeve spilje, Modeli naših brodova, Split 1975, 155-157; M. Kozličić, Hrvatsko brodogavlje - Brod iz Grapčeve spilje na otoku Hvaru, Split 1993, 18-20; Š. Batović, Jadranska zona, Praistorija jugoslavenskih zemalja, II., Sarajevo 1979, 473-635.
- ² M. Zaninović, Hvar od prapovijesti do dolaska Hrvata, Otok Hvar, izd. MH Zagreb 1995, 139-156, gdje je i opsežna bibliografija 496-499; D. Vrsalović, Povijest otoka Brača, Supetar 1968, 39; G. Novak, Vis, Zagreb 1961; B. Kirigin, Issa, izložba Split, katalog, Split 1983.
- ³ F. Jacoby, Die Fragmente der griechischen Historiker, Berlin 1929, I, 6; Steph. Byz., s.v. Paros. Pregledno o Liburnima; M. Suić, Zadar u starome vijeku, Zadar 1981, 87 i d; S. Čače, Liburnija od 4-1. st. pr. Kr., disertacija, Zadar 1985; M. Zaninović, Liburnia militaris, Opubscvla archaeologica, 13, Zagreb 1988, 43-67.
- ⁴ M. Suić, Zadar..., 67, 87; M. Zaninović, On some Relations between Anatolia and Dalmatia, Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Ankara - Izmir, 20-30 September 1973, Ankara 1978, 82-95 gdje sam prikupio toponičke i onomastičke podudarnosti između antičke Dalmacije i Male Azije.
- ⁵ Š. Ljubić, Predaje jadranske - Historičko kritička istraživanja o obstanku Diomeda ilirskoga, Književnik, god. 3, Zagreb 1866, 496-515;

- R. Katičić, *Diomed na Jadranu*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja (= CBI), 27, Sarajevo 1989, 39-78; *Isti*, *Antenor na Jadranu*, Godišnjak CBI, 26, Sarajevo 1988, 5-23; L. Braccisi, *La legenda di Antenore da Troia a Padova*, Signum edizioni, Padova 1984; M. Zaninović, *Antenore sulla costa orientale adriatica*, Nota bibliografica, Archivio veneto, ser. V., vol. 132, Venezia 1989, 129-131.
- ⁶ M. Nikolanci, *Maloazijski import u istočnom Jadranu*, *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb 1976, 280-285.
- ⁷ Š. Batović, *Contribution aux études de la céramique sur la côte orientale de l'Adriatique*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (= VAHD), 77, Split 1984, 37-62; M. Nikolanci, *Iris illyrica*, VAHD, 82, Split 1989, 63-79.
- ⁸ B. Migotti, *Grčka helenistička keramika iz Staroga Grada na Hvaru (I.)*, *Vjesnik Arheološkoga muzeja u Zagrebu* (= VAMZ), 3. ser., 19, Zagreb 1986, 148-151; *Ista*, VAMZ, 3. ser., 22, Zagreb 1989; *Razni autori*, *Pharos - Antički Stari Grad*, katalog izložbe, Zagreb 1995, 55.
- ⁹ N. Petrić, *Prilozi upoznavanju apulske keramike na istočnom Jadranu*, *Diadora*, 9, Zadar 1980, 191-201.
- ¹⁰ M. Zaninović, *Otok Hvar, 158 i dalje*; *Isti*, *Heraclea Pharia*, VAMZ, 3. ser., 24-25, Zagreb 1992, 35-48; *Isti*, *Delmatsko-grčki odnosi na Jadranu*, *Jadranska obala u protohistoriji, kulturni i etnički problemi*, Zagreb 1976, 301-307; *Isti*, *New Contributions to the Archaeology of Pharos*, VAHD, 77, Split 1984 i drugi moji radovi u knjizi: *Od Helena do Hrvata*, *Školska knjiga*, Zagreb 1996; S. Čače, *Prilozi u osnivanju grčkih naseobina na Jadranu u 4. st. pr. Kr.*, *Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru* 33, Zadar 1993/94, 33-52; B. Kirigin, *Starogradsko polje od prethistorije do srednjega vijeka*, *Mogućnosti*, 1-2, Split 1993, 184-202; *Razni autori*, *Pharos - Katalog izložbe*, Zagreb 1995, *passim*.
- ¹¹ M. Zaninović, *The New Latin Inscription from Pharia*, *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine*, Constantza, 9-15 septembre 1977, Paris - Bucuresti 1979, 493-495. *Prošireni tekst ovoga priopćenja objavio sam na hrvatskom*: M. Zaninović, *Novi latinski natpis iz Dola na otoku Hvaru*, *Arheološki radovi i rasprave* (= ARR), 8-9, Zagreb 1982, 141-149. *Podjelu grčke chore sam pobliže obradio*: M. Zaninović, *Greek Land Division at Pharos*, *Archaeologia iugoslavica*, 20-21, Beograd 1980-81, 91-95. *Hrvatska verzija*: M. Zaninović, *Grčka podjela zemljišta u polju antičkog Pharosa*, *Prilozi povijesti otoka Hvara*, 7, Hvar 1983, 3-10. *Isti*, *New Contributions to the Archaeology of Pharos*, VAHD, 77, Split 1984, 93-111. *Vidi i priloge u knjizi*: *Od Helena do Hrvata*.
- ¹² *Podjelu je uočio, odredivši je kao rimsku, moj student D. Radić u svojoj diplomskoj radnji*: *Prilozi antičkoj topografiji otoka Visa*, Zagreb 1985, 24-25. *Međutim, radi se o grčkoj podjeli, što je vidljivo iz rasporeda podjele i mjerama stadija koji određuju razmake pojedinih čestica*.
- ¹³ M. Zaninović, *Heraclea Pharia*, VAMZ, ser. 3., 24-25, Zagreb 1992, 35-48; *Isti*, *Pomorstvo Ardijejaca - temelj njihove moći*, *Opuscvla Archaeologica*, 16, Zagreb 1992, 103-115; M. Bonačić Mandinić, *Novac Herakleje u Arheološkom muzeju u Splitu*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 81, 1988, 65-80.
- ¹⁴ *Za Demetrija i ova zbivanja u*: G. Novak, *Vis*, Zagreb 1961, 28-38. *Vidi i M. Zaninović, Otok Hvar, 161-165. Najnovija studija o Demetriju i njegovoj vladavini, bez nekih novih činjenica*: A. Coppola, *Demetrio di Faro, protagonista dimenticato*, izdanje: "L' Erma" di Bretschneider, Roma 1998.
- ¹⁵ D. Rendić Miočević, *Hvarski ilirski dinast Balej i grad Pharos*, *Iliri i antički svijet*, Split 1989, 341-368.

- ¹⁶ M. Bonačić Mandinić, Rimski republikanski novac s otoka Hvara u Arheološkom muzeju u Splitu, VAHD, 83, Split 1990, 103-114.
- ¹⁷ M. Zaninović, Dionizijska posuda iz Hvara, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 21, Split 1980, 49-60: = Od Helena do Hrvata, 128-136.
- ¹⁸ M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati (I.), Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, 4, Sarajevo 1966, 27-92; Isti, Ilirsko pleme Delmati (II.), Godišnjak CBI ANU BiH, 5, Sarajevo 1967, 5-101; Isti, Rimaska vojska u razvitku antike na našoj obali, Materijali, XII., Zadar 1976, 169-184.
- ¹⁹ M. Zaninović, Pharos - od polisa do municipija, ARR, 11, Zagreb 1988, 35-48.
- ²⁰ M. Zaninović, O naseljenosti otoka Hvara u antičko doba, VAHD, 68, Split 1966, 195-213; Isti, Neki primjeri smještaja antičkih gospodarskih zgrada u obalno otočnom području Dalmacije, ARR, 4-5, Zagreb 1967, 357-371; Isti, The Economy of Roman Dalmatia, Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Walter de Gruyter, Berlin - New York 1977, 767-809; Isti, Otok Hvar, 165-167; Isti, Rimaska villa rustica na Kupinoviku kraj Dola, Prilozi povijesti otoka Hvara, 8, Hvar 1987, 91-96; = Od Helena do Hrvata, 168-172.
- ²¹ M. Zaninović, Tri antička reljefa s otoka Hvara, Opuscvla archaeologica, 6, Zagreb 1966, 15-24; Isti, Štovanje Libera na istočnom Jadranu, Simpozij "Duhovna kultura Ilira", Herceg Novi, 4-6. XI. 1982, Posebna izdanja ANU BiH, knj. 67, Sarajevo 1984, 245-252; P. Selem, Egipatski šauaptiji i amuleti u Arheološkome muzeju u Splitu, VAHD, 63-64, Split 1961-62, 125-142.
- ²² J. Buturac - A. Ivandija, Povijest Katoličke crkve među Hrvatima, Zagreb 1973, 15-33; Razni autori, Antička Salona, uredio N. Cambi, Split 1991; Razni autori, Salona Cristiana, Split 1994; E. Dyggve, Povijest salonitanskoga kršćanstva, Pogovor N. Cambi, Split 1996.
- ²³ A. V. Mardešić, Crkva na Hvaru, Otok Hvar, Zagreb 1995, 96-106; N. Petrić, O ranokršćanskim nalazima i spomenicima na otoku Hvaru, Diadora, 15, Zadar 1993, 311-343; J. Jeličić Radonić, Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru, Split 1994.
- ²⁴ I. Fisković, O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti, ARR, 8-9, Zagreb 1982, 159-216; Razni autori, Ranokršćanski spomenici otoka Brača, Split 1994.
- ²⁵ M. Zaninović, Ranokršćanske crkve kao postaje plovnoga puta duž istočnog Jadrana, VAHD, 86, Split 1993, 125-146.
- ²⁶ B. Migotti, Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije, Opuscvla archaeologica, 16, Zagreb 1992, 225-250; Ista, Neka pitanja ranokršćanske hagiografije srednje Dalmacije, ARR, 11, Zagreb 1989, 133-157.

LE FONDAMENTA ARCHEOLOGICO-STORICHE DEL VESCOVADO DI HVAR (LESINA)

Riassunto

Il nostro vescovado è costituito di tre isole nel centro della costa orientale dell' Adriatico: Brač (Brazza), Hvar (Lesina) e Vis (Lissa) e parecchie isole e scogli più piccoli. Qui dai tempi preistorici passavano le rotte marittime lungo la costa, come quella transadriatica dal Monte Gargano dalle isole Tremiti, Palagruža (Pelagosa), Vis, Lastovo (Lagosta), Korčula (Curzola), Hvar, fino alle foci del Narenta e il passo di Klis (Clissa) sopra Split (Spalato).

Le grotte con importanti trovamenti neolitici di ceramica impressa e dipinta dimostrano le relazioni che c' erano con il mondo mediterraneo, la Grecia e l' Italia meridionale e la Sicilia. L' arrivo degli Illiri indoeuropei alla fine del terzo millennio rappresenta l' inizio dell' età del bronzo e dopo del ferro di cui gli abitati ed i resti archeologici, castellieri, tombe a tumuli dimostrano le relazioni con la terraferma come con l' oltremare. Non ci meraviglia che fino adesso il più antico disegno di una nave in Europa sia stato trovato su un pezzo di ceramica nella Grotta di Grabak sull' isola di Hvar.

I Greci corinzii venivano nelle nostre regioni già nel settimo secolo av. Cr. Agli inizi del 4° secolo av. Cr. i Parii con l' aiuto di Dionisio il Vecchio di Siracusa fondarono le loro colonie di Pharos (odierna Stari Grad - Città Vecchia) sull'isola di Hvar. Prima dei Parii erano arrivati i Siracusani sull' isola di Issa (Lissa). I pirati illirici molestavano queste fondazioni e dopo la caduta dell' impero di Dionisio in queste regioni si era formato lo stato illirico degli Ardiei. La loro pirateria provocò nel 229 av. Cr. l' intervento dei Romani. Dopo lunghe battaglie con i Delmati e dopo la soffocazione della grande ribellione illirica del 6-9 d. Cr. i Romani fondarono la provincia di Dalmazia. L' Issa e Pharos diventarono i municipi romani. I numerosi resti di quest' epoca, le ville rustiche, le iscrizioni, le monete ed altri trovamenti dimostrano una ricca vita civile.

Il cristianesimo si diffuse presto a Salona e sulle nostre isole. San Paolo nella sua seconda epistola a Timoteo (4, 11) scrive che in Dalmazia era andato il suo discepolo Tito. Possiamo supporre che sia andato a Salona, la capitale della provincia, e forse passò accanto a Lesina. La chiesa salonitana uscì fuori dopo l'Editto di Costantino e dopo numerosi martiri nella persecuzione diocleziana era forte e crescente. Così anche sulle isole del nostro vescovado si trovano numerosi resti di chiese paleocristiane. Il nostro cristianesimo ha le radici profonde e stabili fino ad oggi.